

AJALOOLISE MÕTESTAMISE STRUKTUURID

JÖRN RÜSEN

Ajaloikirjutusel on juba mõnda aega konjunktuuri.¹ Nii on alustatud uusi ajaloolisi suursarju (näiteks "Saksamaa ajaloo propüleed"),² ja kompetentseilt autoreilt on ilmunud historiograafilisi süntese, mis on leidnud avalikkuses väga suurt ja ühtlasi väga positiivset vastukaja (näiteks Thomas Nipperdey tervikkäsitus Saksa ajaloost 1815–1866).³ Saksamaa Liitvabariigi kirjanduslikus ja akadeemilises kultuuris on ilmselt toimunud põhjapanev muutus. Hiliseil kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail oli ajalookirjutus sattunud kõrvalossa; tähtsat rolli mängis traditsioonikriitika, sest oleviku vaadeldi tulevikukujutlustest lähtudes. Üldlevinud aimdus, et meie tee läheb inimese emantsipatsiooni uute horisontide poole, lasi paista mineviku pigem hüppelauana. Ajalooline meenusus sattus sellise mõtteliikumise kiiluvette, mis tahtis minevikku tulevikuga üle trumbata.

Mis on siis muutunud? Ajaloookirjutus on nüüd omandanud uuesti prestiiži kui mõttevahenduse paik. Minevikust saab paljuküsitlitud instants, mis peab andma teavet selle kohta, kuidas oleviku olukorrad end õigustavad. Tänapäeval on tegemist eelkõige süngevõitu tulevikuootustega; *no future* on

tuntud lööksõna, mis paneb uuel moel küsima mineviku järele. Ajaloolisest tagasivaatest saab nõnda tänapäevaolude mõõdupuu.

Pole veel kuigi palju aega möödunud, kui hakkas kostma kurtumisi ja neile ka poolehoidu avaldati, et ajalugu madaldatakse ajalookaugete tulevikukonstruktsioonide kivimurruks ning tal ei lastagi niiviisi anda omaenese konstruktiivset panust olevikutõlgendusse. Ajalooõpetuse iseseisvus koolides näis olevat ohus ja seda tuli küllalt suure motivatsioonikuluga kaitsta. Olgugi et see diskussioon pole ka tänapäeval veel lõppenud, tundub oht siiski olevat põhimõtteliselt vältitud ja võitlus ajalooõpetuse pärast kandunud mujale – koolitundide osakaalu ning konkreetse õppeprogrammi laiendamise üle käiva visa kauplemise tasemele; sel väitlusel pole enam printsiipaalsuse teravust ega maailmavaatelise tähenduse kaalukust. Enam pole tege mist sellega, kuidas õpetust poliitiliselt korraldatakse, didaktiliselt plaanitakse ja meetoodiliselt teostatakse. Siin kerkivad üles jälle uued küsimused ja probleemid. Ajalooõpetust ähvardab ootamatult taas see, et talle pannakse poliitiline kohustus olla antud olude ebakriitilise legitimaatsiooni instants.⁴ Pendel on liikunud teise otsa: ajalooline meenusus ei toimi enam äratõukekohana, millest lähtub

utoopiasegune tulevikusuund poliitilises kultuuris, vaid ta ähvardab muutuda luhtunud lootuste kompensatsiooni instantsiks, tulevikuhirmude eest otsitavaks varjupaigaks, mis seostab ootuse, et tänased tingimused paranevad, helgete minevikuoludega.

Historiograafia konjunktuur langeb ajaliselte ühte märkimisväärse muutusega väärtussüsteemis, mis tänapäeval määrab avalikkuse kultuurisektorit. Valgustusajastu traditsioon koos sellele omaste kriitilise mõistuse ja emantsipatsiooni juhtmõistetega on tuntavalt kaotanud veenmisjõudu, ning hämmastavas ja murettegevas analoogias XIX sajandi lõpu kultuurikriitikaga võivad kirjanduslikku, akadeemilist ning publitsistlikku prestiiži irratsionaalsus ja müütiline mõtlemine.⁵ Seitse aastat tagasi andsid mõlemad Liidupäeva valimiste tippkandidaadid – Helmut Schmidt ja Franz Josef Strauss – küsimusele, millistel filosoofidel oleks tähendust nende mõtlemisele ja tegevusele, ühesuguse vastuse: Immanuel Kantil.⁶ Kui tundemärgid ei peta, siis on lõppevat valgustusaega esindav Königsbergi filosoof tänapäeva ajaloolise eelmõttele soklilt kadunud ja tema asemele on vahepeal astunud Friedrich Nietzsche. Nietzsche on nihkunud postmodernse, mõistuse hävitusest lummatud intellektuaalse avangardi juhtkujuks.

Kuidas ka poleks asjad suurte nimede representatiivsusega nüüdiskultuuri vooludes, tohiks olla vaevalt eitav, et praegu on toimumas sügavale tungiv väärtuste muutus. Selle väärtuste muutuse põhjus seisneb tõsi-asjas, et vahepeal on valgustraditsioonis ülistatud ratsionaalse maailmahõlvamise ja enesemõistmise vorme tajutud ähvardava enese- ja maailmakaotuse potentsiaalina. Tehnilise ratsionaalsuse või – nagu samuti öeldakse – instrumentaalse ehk strateegilise mõistuse võim on modernse ühiskonna elus toonud aja jooksul kaasa selliseid tagajärgi, mida tunnetatakse kui humaanse elukvaliteedi ähvardavat hävitust. Nüüdisaja kultuuri painab märkimisväärne hirmu potentsiaal tehnilistööstusliku progressi ettekatsetemata kõrvaltagajärgede ees kõigis eluvaldkondades. Ratsionaalsuse valitsemist ja selle hävitavaid

tagajärgi hinnatakse ajalooliselt kui Euroopa modernsuse teele asumise tulemust; ja neid tagajärgi mõistetakse sellesama liikumise lõppemisena, mida iseloomustab valgustuse nimetus, kusjuures lõppemisena globaalse ulatusega katastroofis.

Kui ajalookirjutus tahab olla ajakohane (aga milline ajaloolane seda ei tahaks?), siis ähvardab teda selles aktuaalses probleemiolukorras suur oht: temast võib saada mõistusvaenulikkuse vahendaja ning äärmuslikel juhtudel isegi selliste müütide looja, mis peavad modernsuseelseid aegu eriti humaanseks.⁷ Ajaloolased on küll alati paistnud silma täismõõtu skepsisega ääretute tulevikukavade asjus ja ühiskondlikule tegevusele esitatud radikaalsete mõistustaotluste suhtes. Igas ajalookirjutuses peitub struktuurilisel pisutki utoopiakriitikat; sest kui utoopia kujutab endast oleviku piiratud tegevustingimuste ületamist, siis ajalookirjutus, mis tuletab meelde nende tingimuste tekkimist, toob ühiskonna tulevikukavad tema ajalooliselt kujunenud reaalsuse pinnale tagasi.⁸ Sedasama realismi kiitis ajaloolase juures Humboldt kui "tegelikkusemeelt",⁹ ja sama realism on ka see, millega ajalooteadus kuni tänase päevani välja annab märku oma pretensioonist asendamatu funktsiooni täitmisele poliitilises hariduses. Kuid see utoopilise ülekülluse vastane skepsis ja see minevikule heidetava pilgu realism võivad ometi libastuda neis nüüdiskultuuri juba viidatud irratsionalistlikes tendentsides, ning siis astub utoopia asemele veatust minevikust kõnelev vale, ja publik ongi omaenese oleviku realistlikus ajaloolises hindamises petetud seal, kus see on minevikuga võrreldes teistsugune ja avatud tulevikule.

Ajalookirjutus võib mineviku meenutamise puhul ideoloogiliselt moonutada vaadet olevikule seda kergemini, mida vähem on ajaloolane veendunud selles, et tema enda tegevus on või vähemalt peaks olema mõistusest määratud. Leidub näiteid, mis osutavad sellisele usalduskaole ajalookirjutuse mõistuslikus potentsiaalis. Siia kuulub kõigepealt sageli ülistatud jutustamise tagasitulek ajalookirjutusse; sest kui ajaloolase "jutustamise" all (nagu tihti juhtubki) käsitatakse loobumist

analüütiliste meetodite, ajalooliste teooriate, range mõistelisuse ja muu sellesarnase argumentatsioonipagasist, siis tähendab see taandarengut, regressiooni, mis langeb tagasi viimaste kümnendite ajaloo uurimise saavutuste eelsele tasemele.¹⁰ Ja kui ajalooteorietilises diskussioonis praegu tuuakse teravmeelselt esile ja eritletakse ajalookirjutuse retoorilist iseloomu, siis võib liigagi kergesti tekkida mulje, nagu poleks metoodilisest ratsionaalsusest, ajaloolise mõtlemise teaduslikkusest kuigi palju asja.¹¹ Uus irratsionalism võib ülearu hõlpsasti leida liitlasi nendes ajaloolastes, kel on läinud liiga raskeks interpreteerivalt seostada ajaloolist kogemust sellest, mida inimesed on aegade jooksul üksteisele ja oma maailmale teinud, mõistusliku elukorralduse mõõdupuudega. Kogu ajaloolise mõtlemise arukus kahvatub, kui ajaloolased vannuvad alla ülesandele varustada oma tõlgendustöö kaudu ajalooline meenus tunnetatavate mõtteseoste kumaga. Siis võib Kleio, nende muusa, haarata irratsionaalse mõttetule mõtteandmise näovärvi järele, mis jumestab historiograafia poeetiliseks ürituseks.¹² Ajaloolane võib end sel juhul tunda olevat kutsutud prohvetiks, mõtteandjaks ning nautida presitiži, mida omistab säärasele taotlusele kaunis arvukas publik.

Inimese ajalooteadvus

Kui senisel analüüsil on mingi tõepõhi all, siis ei ole tänapäeval levinud aramus, et ajalooteaduses olevat teoretiseerimise aeg läbi, ning kingsepp on oma liistude ja ajaloolane ajaloolise jutustamise juurde tagasi pöördunud, üldsegi veenev. Paljud tõendid räägivad hoopis selle kasuks, et ajalookirjutusele langeb tänapäeval osaks eriti tähtis roll kultuuriprotsessides, milles töödeldakse ja ratsionaliseeritakse olevikukogemusi. "Ratsionaliseerimisel" on kahesugune, mõistuspärase omandamise või ideoloogilise moonutamise tähendus. Vastavalt sellele kaksiktähendusele on ka lahtine küsimus, millised praktilised mõjud võivad lähtuda historiograafiast, kui ta tahab mõistetatavaks teha oleviku kogemuse mineviku peeg-

lis. Et aga historiograafia praktiline mõju poliitilises kultuuris sõltub neist mõttekriteeriumidest ja tõlgendusmustreist, mis ajaloo uurija ja ajalookirjutaja panevad oma töösse ajaloolise kogemuse käsitlemisel, siis ei või ega tohigi kõne alt välja jääda teoreetiline pool, printsiipide küsimus. Ma sõnastaksin selle küsimuse nii: millised on ajalookirjutuse mõistusevõimalused tema potentsiaalset praktilist mõju silmas pidades? Kui mõistus pärane võib olla ja peab olema ajalookirjutaja?

Et osata sellele küsimusele vastata, arutaksin kõigepealt üht eelküsimust: kuidas ajalookirjutus üldse seostub inimliku elupraktikaga? Ma vastaksin sellele esialgsele küsimusele, osutades inimese ajalooteadvuse elementaarsele ja üldisele (või nagu samuti võiks öelda: elavikulisele) struktuurile ja funktsioonile.

Ajalooteadvus on mineviku meenutamise, oleviku tõlgendamise ning tuleviku ootamise kompleksne seos.¹³ Ta realiseerib kogu seda seost, suunates aktuaalsed kogemused inimese ja tema maailma ajalises muutumisest küsimustena mineviku meenutamisele, aktualiseerides minevikutundmist oleviku orienteerumisvajaduste rahuldamiseks ning toetades sellest lähtudes tulevikuootusi ajaloolise kogemusega. Järelikult on inimese ajalooteadvuses tegemist alati palju enamaga kui üksnes minevikuga. Tegemist on nimelt sellega, et mobiliseerida kogemusküllane teadmine inimminevikust selle tõlgendamiseks, mis kaasaegselt toimub ja mida on tulevikult realistlik oodata. Ajalooteadvus realiseerib seda kolme ajamõõtme sisemist seost ja võimaldab seeläbi minevikul otseku üle meenususe nii olevikku kõnetada, et avaneb tulevik kui tegevusperspektiiv. Sooritades seda mõtestamist aja juhtnööri mööda, teeb ajalooteadvus võimalikuks ajaloolise identiteedi kui inimese eneseaatuse iseenda ja oma maailma ajalises muutuvuses.¹⁴

Ajalookirjutus on töö nende ajaloolise identiteedi kujundamisel, kelle poole ta pöördub. Ta on alati – kas üksinda kirjutuslaua taga istuv ajaloolane on sellest teadlik või mitte – seotud kommunikatsiooniprotsessidega, milles ühiskond annab endale oma liikmete peades iseendast teatud pildi (niisugune pilt on

iga ühiskonna reaalsuse lahutamatu koostisosa).¹⁵ Ajalookirjutus ei ole midagi muud kui just sellesama meenutussaavutuse väljakujundatud, väljatöötatud vorm, mida iga inimene peab kestvalt andma, et osata töödelda oma aktuaalseid ajakogemusi ja suuta tõlgendada neid nõnda, et tema elupraktika omandaks kandevõimelise tulevikuperspektiivi. Sellel meenutusel on alati sotsiaalne dimensioon. Ajalooline meenutus on sotsialiseerumise kommunikatiivne protsess. Ajalookirjutus formuleerib ja stabiliseerib kuuluvustunnet, interpreteerides ühisena tajutavat minevikku, ja ühtlasi loob ta seega ka ettekujutuse sellest, kes on teised, kellest end eristatakse, et olla mina ise.¹⁶

Sellega pole tahetud öelda, nagu tänapäeval annab mõista sõna "identiteet" ajaloodidaktiline tavakasutus, et inimese identiteet kujuneb eranditult või eelkõige ajalooeadvuse pinnal; ma väidan siin ainult seda, et ajalooeadvus on inimliku identiteedikujunduse hädavajalik tegur, ja sellele tuleb ka osutada veel seda enam, et vastavasisulisel sotsioloogilises ja sotsiaalpsühholoogilises kirjanduses, mis käsitleb identiteedi teemat, on jäetud ajalooeadvuse roll ja sellele omane mõtestava tegevuse laad igas suhtes valgustamata.

Identiteet on inimeste võime töötada sotsiaalses eluseoses teiste inimestega nende teiste erinevad ootused koos omaenda vajadustega, võõrinterpretatsioonid koos eneseinterpretatsioonidega ümber oma olemasolu üheks seesmiselt kooskõlaliseks ning tegevust võimaldavaks tõlgendustriks. Sel määral, mil see tegevust võimaldav ja olemist orienteeriv tõlgendustriks on ajaga suhestatud, niisiis evib diakroonset mõõdet, võib rääkida ajaloolisest identiteedist.

Inimidentiteet on ajaga suhestatud kahe-sugusel viisil. Esiteks kogeb iga inimene, et tema ise ja teised, kellega ta suhtleb, ning maailm, milles ta koos teistega elab, pidevalt muutuvad. Teiseks määrab inimidentiteeti see aeg, mis pärineb otsekui inimsubjektide enda sisemusest: see on tegevust juhtivate kavatsuste, lootuste, igatsuste, hirmude kujul esinev aeg. Ajalooline identiteet pole aga midagi muud kui inimeste võime integreerida neid

ajakogemusi ja ajasihte – võiks ka öelda: välist ja sisemist aega – seesmiselt kooskõlaliseks ning tegevust võimaldavaks ettekujutuseks oma olemasolu kulust. Metafoorselt võiks öelda nii: ajalooline identiteet on inimeste võime ujuda aja voolus. Ja selle kujundi juurde jäädes võiks veel lisada järgmist: ajalooeadvus ei ole midagi muud kui hinge ja vaimu ujumisliigtused, mida inimene teeb kogu oma eluaeg, et tulla elamist võimaldavalt toime omaenda ajaloolisusega (tõsiasjaga, et ta peab aja voolus ujuma).

Ajalookirjutus on üks osa ajalooeadvuse juba viidatud integratsioonisaavutusest, mis ühendab ajakogemused ja ajasihid ettekujutuseks vastupidavast "minast" või üheskoos sotsialiseerunud inimeste "meiest". (Kui tuua üks näide: XIX sajandil oli rahvus selline historiograafilisel väljatöötatud ettekujutus ajamuutustes vastupidavast ning ennastjaatavast kollektiivsest identiteedist.) Iga inimene omaette saavutab enda jaoks selle integratsioonitulemus (sageli vaid eba- või poolteadlikes) mentaalsetes protsessides, milles ta ise interpreteerib end autobiograafilisel ning lülitab omaenda eluprojekti sotsiaalsetesse seostesse ja samuti endaülestesse kollektiivse identiteedi kultuurikujutlustesse. Loendamatud ühiskondlikud instantsid tegelevad eriomasel viisil samasuguse integratsioonisaavutusega. Ajalooeadus on vaid üks nendest. Ta ei ole praktiliselt kõige mõjukam instants, aga ta erineb kõikidest muudest teadliku ajaloolise meenutustöö vormidest selle poolest, et ta esitab oma meenutussaadustele erilisi nõudeid, just neidsamu, mida tähistatakse nimega "teadus". Mida see siis tähendab praktilise mõju seisukohalt, mis on ajaloolisel mõtlemisel kommunikatiivsetes protsessides, milles kultuuriliselt moodustub ajalooline identiteet?

Esimesel pilgul näib asi nii, nagu oleks ajaloolise meenutustöö teaduslik meetod silmatorkavalt ebapraktiline; sest mis elupraktiline tähendus peaks küll teaduslikele ajaloolistele uurimistulemustele õieti osaks saama? Need täidavad ju ajalooliste raamatukogude riuleid ajalooliste teadmiste sellise massiga, mis ehmatas võhikut – ja mitte ainult teda.

Aga välimus petab. Põgus pilk sellele rollile, mida akadeemiline ajalookirjutus on mänginud ja endiselt mängib modernsete ühiskondade poliitilises kultuuris, võib meile aru pähe panna. Ma osutaksin peale selle veel ajalooõpetajate ettevalmistamisele, niisiis asjaolule, et nüüdisaegsed riigid õpetavad ajalooeaduse abil endale välja ajaloolise identiteedikujunduse ja legitimaatsiooni spetsialiste; ning ma viitaksin ka elavatele väitlustele poliitilises avalikkuses saksa lähema ajaloo uusimate tõlgenduskatsete üle ja sellega seotud natsionalismi uuendamispüüete asjus Saksamaa Liitvabariigis. Hea näide on samuti küll juba seljataha jäänud debatt saksa-poola kooliõpiku-soovituste puhul.¹⁷

Kuid pilk ajalooeaduse sellele poliitilisele funktsioonile on siin pigem eksitav; sest ma ei tahaks praegu käsitleda ajalooeaduse tegelikke mõjusid tänapäeva poliitilises kultuuris, vaid arutada ajalookirjutuse printsiipe, mis võivad alguses mainitud ohte ära hoida. Tähelepanu ja arutluse alla tuleb võtta teadus kui historiograafia sisemine kujundusprintsiip. Mida seega siis tähendab teaduse spetsiifika kohaselt ajaloolise identiteedikujunduse eluvajaliku ja ühiskonnaarendusliku meenutustöö tegemine?

Ajaloolaste meenutustöö

Lähtun eeldusest, et professionaalsed ajaloolased ei tee põhimõtteliselt midagi muud kui kõik teised inimesed, kes meenutustulemuste kaudu arendavad omaenda elupraktika ajaperspektiive, jõudmaks kindlusele oma mina kestvuses aja muutumisel. Professionaalsete ajaloolaste meenutustöö erineb aga kõigi teiste meenutustööst selle viisi poolest, kuidas nad inimliku elupraktika ajaperspektiivisusega tegelevad.

Ma ei saa seda teguviisi siinkohal üksikasjalikult selgitada, vaid pean piirduma üksnes sellega, et märkida ära talle mõõduandev vaatepunkt. See vaatepunkt on äärmiselt lihtne: tõlgendustöö, mida ajalooline mõtlemine teeb mineviku kogemusega oleviku ajakogemuse ja ajaootuse suhtes, paigutatakse rangel moel

metoodiliselt reguleeritud, konsensuslikult orienteeritud ning mõistelis-argumenteeriva iseloomuga kommunikatsiooni meediumisse. Ajalooline mõtlemine allutatakse reeglitele, mis määratlevad teatud diskursuse (selle sõna alguses tähenduses, niisiis argumenteeriva läbirääkimise mõttes). Need reeglid viivad ajaloolise mõtlemise teadusspetsiifilise metodiseerimiseni ja seega ka ajaloolise tunnetustöö kindlate vormideni, eelkõige sellisten, mida nimetatakse "uurimiseks".

Teadusomaselt paigutub ajalooline meenutustöö niisiis metoodiliselt korrastatud, konsensussele suunatud ning mõistelis-argumenteeriva mõtlemise keskkonda. Mida aga tähendab see paigutus ajaloolise identiteedikujunduse protsessile, mille käivitab ajalooline mõtlemine, hoides seda ka käigus? Mis tähendus on ajaloolise kui teadusele mõõduandval ajaloolise mõtlemise printsiibil selle praktilise mõju aspektist inimliku identiteedikujunduse kultuuriprotsessis? Ma iseloomustaksin kogu seda printsiipi traditsioonilise, küll vaieldava, aga vaevalt asendatava nimetusega "mõistus". Ma pean seda nimetust sobivaks sellepärast, et mõistus ei tähenda ju midagi muud kui inimeste võimet teostada oma kommunikatsiooni argumenteerivalt mõistelises keeles ja toimida sealjuures metoodiliselt (see on uusajale spetsiifiline "mõistuse" variant).¹⁸ Seesugune mõistustegevus kui inimliku üks-teisega-kõnelemise vorm on tehnilise, instrumentaalse, strateegilise ning bürokraatliku mõistusekasutuse vormidest midagi põhimõtteliselt erinevat. Järelikult, kui nüüd ajalooline identiteedikujundus toimub teaduslikult, siis see tähendab midagi väga elementaarset ja põhimõttelist: ajaloolisest meenutusest saab ratsionaalse argumentatsiooni, mitmesuguste tõlgendusvõimaluste vaagimise, kogemustele avatuse, mõõduandvate vaatepunktide põhjendamise üritus – lühidalt öeldes, kõige selle lugu, mida me mõtleme argikeele sõnaga "mõistlik". Seda pole just tõesti vähe ja eks see ole ka erialainimeste vaeva väärt.¹⁹

On lahtine küsimus, kuidas näeb konkreetset välja see mõistusepakkumine, mille teeb ajalooeadus oma printsiipide alusel teaduse-na ajaloolise identiteedikujunduse instantsi-

dele ja agentidele poliitilises kultuuris. Võin endale täiesti ette kujutada urgitsevaid küsimusi selle kohta, kas ajalooteadus üldjuhul päriselt järgib neid oma mõistusprintsipi või kas ta pole ehk ka liiga sageli oma suhteliselt lühikeses ajaloo teadusena (alates XVIII sajandi lõpust)²⁰ andnud järele kiusatusele samastada oma mõistust uurimistehnikate metoodilise ratsionaalsusega, seda sealjuures kvalitatiivses mõttes küllaltki oluliselt kärpides, nii et ajalookirjutus on ülearu teenistusvalmilt sobitanud end võimukandjate legitimeerimisviisidega.²¹ Nii viljakad kui säärased küsimused ajalooteaduse kui poliitilise kultuuri teguri kriitikaks ja enesekriitikaks ongi, ei tahaks ma neid siin edasi arutada, vaid osutaksin üksnes kahele võimalusele, kuidas saab ja peab ajalooteaduse mõistusetootlus praktiliselt mõjule pääsema, ja nimelt seal, kus ajaloolised meenutused on meie ühiskonna poliitilise kultuuri kaalukas tegur.

Üks võimalus seisneb ajalooliste tunnetuste presenteerimises nõnda, et nad suudaksid likvideerida ajaloolise identiteedi järgid mustrid. Teist võimalust näen ma ajalookirjutuse omamoodi tõrjehoiakus tänapäeval leviva irratsionalismi vastu. Loomulikult võib ajalookirjutus meie ängistavale olevikukogemusele ette manada ajalooliste alternatiivide peegelpildi, ta võib esile tõsta ajaloolise kogemuse nende mõttetraditsioonide vastu, millele võlgneb tänu ajalugu kui teadus. Selle asemel, et niiviisi alla suruda omaenese traditsiooni moderniseerumise protsessis ja nõnda maha saagida oksa, millel ta teadusena istub, peaks ajalooteadus sellesama traditsiooni pigem kriitiliselt keerama romantiseeriva olevikust minevikku põgenemise vastu ning kasutama seda võimalusena olevikukogemuste niisuguseks tõlgendamiseks ajaloolise meenutustöö kaudu, et avaneksid kandevõimelised tegevusperspektiivid tulevikku.

Mõlemat võimalust tahaksin ma lõpetuseks veel lühidalt selgitada. Ajaloolise identiteedi jätku, tardunud mustreid leidub kõikjal. Mõeldagu vaid teatavaile rahvusliku identiteedi kujutlustele, nagu need valitsesid XIX sajandi ajaloolises mõtlemises, või sügavasti juurdunud seksuaalse identiteedi stereotüü-

pidele.²² On ju teada, millist õnnetust võivad tuua sellised mustrid, kui nendega kindlustatakse end relativeerivate või modifitseerivate kogemuste töötlemise vastu. Ajalookirjutusel on siin etendada tähtis ideoloogiakriitiline roll. Ta saab seda rolli mängida ning end konkureerivate pseudoteaduslike ajalookogemuse presentatsioonide ja tõlgenduste vastu maksma panna ainult siis, kui tal jätkub tundlikkust olevikukogemuse suhtes, mis määrab ajaloolise identiteedikujunduse protsesse, kui ta on tundlik ajaloo kui poliitilise kultuuri meediumi pärast käiva võitluse suhtes. Võitluses ta ei tohi ega pea hakkama kellegi pooldajaks (mis tegelikult tähendaks üksnes seda, et ta müüks end enampakkujale), vaid ta võib ja peabki tooma sellesse kaasa oma mõistuspärase argumenteerimise rahumeelse vahendi.

Ajalugu kui teadus põhineb mõistusprintsipiidel, mis on välja töötatud ja kätte võideldud pikas ajaloolises protsessis. Seda protsessi on kokkuvõtlikult nimetatud "emantsipatsiooniks". Tänapäeval on sellel mõistel koostalle mõõduandva valgustuse traditsiooniga ajakirjanduses halb maine. On moekas ja postmodernse intellektuaalse avangardi kindlat heakskiitu pälviv tee paljastada illusioonina kõike seda, millel on pistmist emantsipatsiooni ja valgustusega, ning ülistada uusaegse emantsipatsiooni ajaloo vastandajalugu sellena, mis meile ütleb, kes me oleme. Ajalugu reedaks aga teadusena ennast ise, lõikaks läbi juured, millest ta on võrsunud, kui ta interpreteeriks ajaloolist kogemust selle äärmuslikuks aetud kultuurikriitika kudumismustri järgi, kui ta kirjutaks ajalugu sõnavõtuna uusaegse mõtlemise sundusest vabanemise nimel. Ta peaks seisma vastu kiusatusele ujuda uute igatsuste voogudes ja unustada mineviku sügavikes oleviku hirmud. Selle asemel peaks ta tuletama meelde kogemusi, mis meil on olnud irratsionalistlike vooludega ning katsetega lõpetada modernsuse tsiviliseeriv kultuur ja luua uued, diskursiivse mõtlemise koormast vabastavad müüdid. Juhul kui ajalooteadus võtab end teadusena tõsiselt, siis peaks ta suutma kirjutada ajalugu üksnes nii, et selles tuleb esile mõistus, milleks ta on kohustatud ja mis mõtestab.

MÄRKUSED

¹ See artikkel on ümbertöötatud variant minu kirjutisest "Ajalooteadvus ja inimidentiteet. Ajalookirjutuse ohud ja võimalused": Geschichtsbewusstsein und menschliche Identität. Gefahren und Chancen der Geschichtsschreibung. – Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage 41 v. 11. Oktober 1984, lk 3–10.

² Esimene köide (*H. Lutz*, Das Ringen um deutsche Einheit und kirchliche Erneuerung. Von Maximilian I. bis zum Westfälischen Frieden; 1490–1648. Berlin) ilmus 1983. aastal.

³ *Th. Nipperdey*, Deutsche Geschichte 1815–1866. Bürgerwelt und starker Staat. München 1983.

⁴ Selle kohta vt. näiteks artiklit: *K. Bergmann/A. Kuhn*, Abschied vom Aufbruch. Hessen 1972–1982: Rahmenrichtlinien Gesellschaftslehre. – Geschichtsdidaktik 7 (1982), lk 273–282. – Kui kiiresti didaktiline mõtteviis, mida viimaste kümnendite diskussioone arvestades tuleks pidada jäägitult aegunuks, jälle rõõmsalt välja ilmub, näitab tõsiasi, et Saksamaa Ajaloõpetajate Liidu esimees oma tervituskõnes saksa ajaloolaste 34. kokkutulekul Münsteris peab aastaarvude päheõppimist ajalooõppe suureks edusammuks (Bericht über die 34. Versammlung deutscher Historiker in Münster/Westfalen, 6. bis 10. Oktober 1982. Stuttgart 1984, lk 30).

⁵ Sümpomaatiline on raamat: *P. Sloterdijk*, Kritik der zynischen Vernunft, 2 Bde. Frankfurt 1983. Vrd ka: *K. H. Bohrer* (Hrsg.), Mythos und Moderne. Frankfurt 1983; edasi: *A. Wellmer*, Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno. Frankfurt 1985.

⁶ Der Spiegel, (1980) 40, lk 25.

⁷ *C. Ginzburg*, Der Käse und die Würmer. Frankfurt 1983.

⁸ *J. Rüsen*, Utopie und Geschichte. – *W. Vosskamp* (Hrsg.), Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie, Bd. 1. Stuttgart 1982, lk 356–374.

⁹ *W. von Humboldt*, Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers. – *Ders.*, Werke in 5 Bänden, hrsg. v. A. Flitner u. K. Giel, Bd. 1. Darmstadt 1960, lk 589.

¹⁰ Vrd selle kohta: *L. Stone*, The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History. – Past and Present, (1979) 85, lk 3–24. Edasi: *S. Quandt/H. Süssmuth* (Hrsg.), Historisches Erzählen. Formen und Funktionen. Göttingen 1982; *J. Kocka*, Zurück zur Erzählung? Plädoyer für historische Argumentation. – Geschichte und Gesellschaft 10 (1984), lk 395–408.

¹¹ *H. White*, Meta-History. The Historical Imagination in nineteenth century Europe. Baltimore–London 1973; *Ders.*, Rhetoric and History. – *H. White/F. E. Manuel*, Theories of History. Los Angeles 1978, lk 3–25. Kriitiliselt selle kohta vt.: *W. J. Mommsen*, Die Sprache des Historikers. – Historische Zeitschrift 238 (1984), lk. 57–81; *J. Rüsen*, Narrativität und Modernität in der Geschichtswissenschaft. – *P. Rossi* (Hrsg.), Theorie der modernen Geschichtsschreibung. Frankfurt 1987, lk 230–238.

¹² *Th. Lessing*, Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen (Hamburg 1962; esmalt 1916). On sümpomaatiline, et sellest teosest ilmus mõne aasta eest uus väljaanne (München 1982).

¹³ *K.-E. Jeismann*, Geschichtsbewusstsein. – *A. Kuhn* u. a. (Hrsg.), Handbuch der Geschichtsdidaktik. Düsseldorf, 3. trükk 1985, lk 40–44.

¹⁴ *K. Bergmann*, Identität. – *A. Kuhn* (Hrsg.), Handbuch der Geschichtsdidaktik (nagu märk. 13), lk 29–36; *U. A. J. Becher*, Personale und historische Identität. – *K. Bergmann/J. Rüsen* (Hrsg.), Geschichtsdidaktik: Theorie für die Praxis. Düsseldorf 1978, lk 57–66; *E. Angehrn*, Geschichte und Identität. Berlin – New York 1985.

¹⁵ Vrd selle kohta: *K. Röttgers*, Der kommunikative Text und die Zeitstruktur von Geschichten. Freiburg – München 1982.

¹⁶ Selle kohta vt. eelkõige: *H. Lübbe*, Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie. Basel 1977; *E. Angehrn* (nagu märk 14).

¹⁷ Selle kohta vt. Georg Eckerti nimelise Rahvusvahelise Õpiku-uuringute Instituudi põhjalikku dokumentatsiooni: *W. Jacobmeyer* (Hrsg.), Die deutsch-polnischen Schulbuchempfehlungen in der öffentlichen Diskussion der Bundesrepublik Deutschland. Eine Dokumentation (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Bd. 26). Braunschweig 1979.

¹⁸ Vrd. *H. Schnädelbach* (Hrsg.), Rationalität. Philosophische Beiträge. Frankfurt 1984.

¹⁹ Selle kohta vt põhjalikumalt: *J. Rüsen*, Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Göttingen 1983. K.-E. Jeismann on seda argumentatsiooni ajaloodidaktiliselt reflekteerinud ja kritiseerinud: Geschichtsdidaktik 9 (1984), lk. 85–89. Edasi: *J. Rüsen*, Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung. Göttingen 1986.

²⁰ Selle kohta vt.: *P. H. Reill*, The German Enlightenment and the Rise of Historicism. Berkeley 1975; *H. W. Blanke/J. Rüsen* (Hrsg.), Von der Aufklärung zum Historismus. Zum Strukturwandel

des historischen Denkens (Historisch-politische Diskurse, Bd. 1). Paderborn 1984; *H. E. Bödeker* u. a. (Hrsg.), *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*. Göttingen 1986.

²¹ *G. G. Iggers*, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. München 1972; *B. Faulenbach* (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland: Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben*. München 1974; *H.-U. Wehler*, *Geschichtswissenschaft heute. – J. Habermas* (Hrsg.), *Stichworte zur "Geistigen Situation der Zeit"*, Bd. 2: Politik und Kultur. Frankfurt 1979, lk. 709–753.

²² Vrd selle kohta: *B. von Borries*, *Mädchensozialisation und Frauengeschichte. Beobachtungen zum pädagogisch-psychologischen und fachdidaktischen Schrifttum. – Geschichtsdidaktik 4* (1979), lk 15–35; *A. Kuhn/J. Rüsen* (Hrsg.), *Frauen in der Geschichte III. Fachwissenschaftliche und fachdidaktische Beiträge zur Geschichte der Weiblichkeit von frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*. Düsseldorf 1983.

Originaal: *Jörn Rüsen*, *Strukturen historischer Sinnbildung. – Werner Weidenfeld* (Hrsg.), *Geschichtsbewusstsein der Deutschen. Materialien zur Spurensuche einer Nation*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik 1989, 2. trükk, lk 52–64.

Tõlkinud Mart Kivimäe

KUIDAS MÕISTA AJALOOKIRJUTUST?

SAATEKS JÖRN RÜSENI ARTIKLILE

MART KIVIMÄE

Jörn Rüsen (1938) kuulub sellesse nüüdisajaloolaste põlvkonda, kes on saanud oma professionaalse väljaõppe, see tähendab omandanud ajaloolise mõtlemise oskused XX sajandi saksa ajalooteaduses hilishistorismi paradigmat kandnud suurte meistrite juures. Tema akadeemiline õpetaja Theodor Schieder (1908–1984), kelle professori Kölni ülikoolis 1940. aastate lõpust 1970. aastate keskpaigani oli vaimuelu sündmus, kehas tab oma mitmekülgsest loova isiksusega peaaegu tervet etappi modernse saksa teaduskultuuri arengus. Duisburgis sündinud Rüsen õppis Kölnis ajalugu, filosoofiat, germanistikat ja pedagoogikat, promoveeris 1960. aastate keskel tööga XIX sajandi ühe kõige silmapaistvama poliitilise ajaloolase Johann Gustav Droyseni (1808–1886) ajalooteooria geneesist ning on seejärel olnud tegev akadeemilise õpetajana nn uutes, alles 1960ndail asutatud ülikoolides: 1974. aastast uusaja ajaloo professor Bochumis, 1989. aastast üldajaloo professor Bielefeldis. Rüsenit võib mõnes suhtes pidada isegi Droyseni vaimse pärandi tänaseks edasiarendajaks. Droysen on oma metodoloogilises kompendiumis andnud *ajalooteaduse eneserefleksiooni* klassikalisel kujul: ta oli õieti esimene ajaloolane, kes püüdis süstemaatiliselt rajada oma praktilist ajalookirjutust teoreetiliste põhjenduste vundamendile. Käesoleval ajaperioodil, ütleme 1990. aastail, on Rüsen tunnistanud ajalookirjutuse teooria (hissoorika ehk historioloogia) juhtivaks spetsialistiks kogu maailmas.¹ Olgugi et tema suureks läbimurdeajaks, millele ta oma praeguse staatuse võlgneb, on 1980. aastad, kui ilmus ka tema siinses tõlkeartiklis osaliselt viidatud kolmeköiteline "Hissoorika põhijooned" (*Grundzüge einer Historik*, 1983–1989), mis leidis otsekohe rahvusvahelist vastukaja. Valikud tema arvukatest artiklitest – 1970. aastate algupoolelt 1990. aastate alguseni – on ilmunud raamatutes "Aeg ja mõte. Ajaloolise mõtlemise strateegiad" (*Zeit und Sinn*, 1990) ja "Hissoorismi konfiguratsioonid. Saksa teaduskultuuri uuringud" (*Konfigurationen des Historismus*,

1993). Iseäranis viimase artiklilogumiku säravad analüütilised teadusesseed Rankest, Schillerist, Gervinusest, Droysenist, Burckhardtist, Meineckest ning Schiederist on, taastrükiks ümbertöötatud kujul, juba selline mõtteproosa, millega Rüsen näib olevat end kirjutanud uueks saksakeelse historiograafia klassikuks. Koos Friedrich Jaegeriga on Jörn Rüsen avaldanud ülevaatliku, propedeutilist eesmärki taotleva käsitluse ajaloo teooria ja praktika arengust Saksamaal XVIII sajandist alates: "Historismi ajalugu. Sissejuhatus" (*Geschichte des Historismus*, 1992). Rüsen on andnud kaaluka panuse veel selle heaks, et ajalooarutelu teoreetiline mõõde saaks laiemas sotsiaalse kõlapinna ja kuuluks loomuliku osana nüüdisaegsesse kultuuridiskussiooni. Näiteks on ta olnud ajaloodidaktika ajakirja ja ajalookultuuri uurimustesarja kaasväljaandja ning juhtivalt osalenud ajaloomõistmise tänast nägu kujundanud uurimisprojekti "Ajalooteooria", töös, mis vormus sellesama nimetuse all publitseeritud kogumikena kuueköiteliseks jätkväljaandeks alapealkirjaga "Lisandusi historikale" (*Theorie der Geschichte*, 1974–1990). Kriitiliselt ja enesekriitiliselt pärast 1989. aastat ajaloo probleeme vaagiv neljäköiteline "Ajalooteooria" (*Geschichtsdiskursus*, 1993–1997) on praeguses uues ajasituatsioonis väga esinduslik historiograafialooline koguteos, niihästi modernse ajaloolise mõtlemise lähtekohtadest ja arenguteedest kui ka selle kriisiaegadest ja uuenduskatsetest kõnelev epopöa, mille üks initsiaatoreid on olnud Bielefeldi ülikooli Interdistsiplinaarsete Uuringute Keskus ja väljaandjaid ning autoreid Jörn Rüsen.

Avaartiklis "'Modernsus" ja "postmodernsus" kui moodsa ajaloo teaduse ajaloo vaatepunktid" (1993),² mis on selle koguteose üldsissejuhatus, korduvad Jörn Rüseni mitmed sama laadi mõttemotiivid kui tema siin eestindatuna avaldatud artiklis "Ajalooolise mõtestamise struktuurid" (esitrükk 1984, ümbertöötatuna 1987 ja kordustrükk 1989), olgugi viimase algvariandi ajavahel esimesega peaaegu kümme aastat.

Tunnetushuvi, mille puhtväliseks etiketiks on teadusajalugu ja metodoloogialugu, ajaloo teaduse enda ajalooline käekäik, vaadelduna selle *kognitiivsete struktuuride* (teooriate ja meetodite) arengus, peidab Jörn Rüseni puhul – nagu peaks ilmema ka siin tõlgitud kirjutisest – alati üht püsistruktuuri, kui ta käsitleb ajalookirjutust kui teooriaprobleemi. Seda struktuurimoodustist võiks tähistada ka lihtsa sõnapaariga "ratsionaalsus ja ajaloolisus" (nii on sõnastatud ühe tema varasema artikli pealkirigi). Just selles mõttes, et erinevaist vaatenurkadest võetakse vaatluse alla teadusoma-

ne *ratsionaalne potentsiaal* inimelu *ajaloolisuse hõlmamiseks*, mis oma mitmesugustes vormides toimub iga põlvkonna aktuaalses elamisajas, läbi igakordse kultuurimustri, poliitilise ja ühiskondliku suhetevõrgu argumenteeriva diskursusena. Ajaloo diskursus pole Jörn Rüseni käsitluses sama mis strukturalistlikel kirjandusteadlastel. Nii näiteks ei tähenda see tekstiretoorika omamaailma teaduseelset ajalookirjutust või ajaloo ja retoorika vanemat suhetevälja, nagu Roland Barthes'i (1915–1980) arutlustes,³ kus ei tehta vahet eelmodernse ja modernse ajalookirjutuse vahel. Barthes eitab igasugust ajaloolase teadusetaotlust "skisofreeniku diskursuse" märksõna all. Rüsen soovib – oma professionaalses vastukriitikas – näeb selles valearvestust ja *ajaloo diskursuses* moodsa teaduseajastu põhjanevat kultuurirotsessi. Protsessi, milles teaduslikkuse ja retoorilisuse vahetõrge ka *ajaloolise mõistuse* (ajalooteaduse alusprintsipi) enese arengu tõttu küllalt oluliselt muutub, minetades täiesti jäiga vastanduse iseloomu, moderniseerub ja spetsifitseerub.

Mõistusele kui ajaloolise mõtlemise kõrgemale instantsile ehk pisut teisiti öeldes *ajaloolisuse refleksioonitasemele* apelleerimine ei tähenda aga Rüseni jaoks mingit parteivalikut ühe ratsionaalsustüübi või, veel vähem, nn kuiva ja hingetu aru kasuks.⁴ Vastupidi, pigem on tegemist sellega, et taotletakse diferentseeriva teadvuse õigust, "mõistlikku" (ratsionaalse) eristamist hoiakuna "ebamõistlikust" ja "mittemõistlikust" (ebaratsionaalsest ja irratsionaalsest) kui teatavast diskursusvaenulikest reaktsioonist, mis eitab metodoloogilisi juhtnööre ja välistab konsensuspüüdliku mõttekeskkonna. Niisiis on Rüseni apellatsioon mõtteks väga lihtne ja mingis suhtes igapähele lähedane asi, see on ratsionaalsus *kui arusaadavus*, mõistetavus, mis oleks ka mõistuspäraselt aktsepteeritav.⁵ Kuid mida tunnistab selline apellatsioon autori enese kohta, kas tõesti halvasti varjatud kiivust ajaloolise *jutustamise vastu*, mis siinseski tõlkeartiklis näikse tal olevat pinnuks silmas? See mulje oleks tervikuna täiesti väär, põhineks ülemäära lihtsustatud ettekujutusel jutustamisest ega haakuks ka Rüseni mõttega, mille järgi jutustamine ajalookirjutuses pole midagi muud kui ajaloolise *mõtestamise loogika*, see on "nendesamade mentaalsete operatsioonide ansambel, milles kujundatakse üle ajakogemuste orienteerivad inimliku elupraktika mõtte määratlused".⁶ Teisisõnu on ajalooline jutustamine Rüseni pilgu läbi midagi sellist, mis oma tähenduselt üldsegi ei kattu *jutustava ajalookirjutusega* ajakulus toimuva sündmusjärgnevuse kirjeldamise mõttes, vaid on kogu ajaloo teaduse alus ja määrab selle omapära. Selline teaduse aluskihti

kuuluv narratiivsus *kui keelelise maailmatõlgenduse* protsess, nagu Rūsen õnnestunult formuleerib, on – näiteks tehnilisest või juriidilisest mõtelaadist erinev – "elementaarne ja üldine" ajalooline mõtlemisvorm.⁷ Probleemaatilise tundub olevat see, et ta teeb vahet ka ajaloolise ja sotsiaalteadusliku mõtlemise vahel, kuna viimases domineerivad mittenarratiivsed elemendid (analüüs ja seletus). Tänapäeva arenenud ajalooteaduse mõni uurimisvaldkond, ennekõike teatava historismimudeliga lõpparve teinud ning peamiselt tehnokraatia ja kultuurisfääri vastuolulistest suhetest huvitunud "sotsioloogiline ajalugu" Max Weberi mõttes,⁸ pole aga nendeta tegelikult mõeldav. Ilmaasjata ei ole ka ajaloolaste kõnepruugis narratiivi sõna omandanud halvustava varjundi juhtudel (näiteks: see on puhas narratiiv!), kui tahetakse rõhutada mingi uurimistöõ suhteliselt tagasihoidlikku või madalat analüüsitaset.

Kummatigi on *narratiivsest pöördest* ajalookäsitluses olnud juttu nii kaua, et nagu polekski enam suurt midagi lisada, narratiivajaloo vastastest protestidest rääkimata, aga need tulevad ajaloolaste endi keskel mängu kohemaid, kui esimest vastandatakse (osalt publikumenust tiivustatuna) moodsale struktuurajaloole. Diskursuse ja jutustuse samastajad, nagu Roger Chartier (1945), peavad neid proteste viljatuks.⁹ Tõsi on see, et narratiivajaloo konjunktuur on mitmel põhjusel ka postsotsialistliku ajalookäsitluse reaalsus, selle domineeriv mõde. Miks ta siis ei võiks seda olla, pakkudes Rūseni iroonilise kujundi järgi muu hulgas "jumestatud Kleio" toodangut? Õigem oleks aga küsida, kuidas ta seda on, sest asja tuum seisneb muus. Struktuurajalugu ei erine narratiivajaloo mitte sellega, nagu ta ei kasutaks jutustavat esituslaadi või kahtleks selle teaduslikus sobivuses, ütlemel, liialt kirjandusliku vormi ettekäändel. Asi pole vormis, vaid sisus: Rūsen peab silmas eelkõige seda, et kaasaegne struktuurajalugu on ajaloo *teistsugune interpreteerimisviis*, mille aluseks on ka teine ajalooline mõtlemislaad ja väljundiks teist laadi ajalooline sisusitus. Põhimõtteliselt tuleks Rūseni arvates ajaloo "struktuuri" mõista "inimliku elukorralduse olemuslike faktorite süstemaatilise seosena, mis on ajaspetsiifiline ning hõlmab ja tingib sündmusloolisi olukordi".¹⁰

Jätame siinkohal kõrvale esiteks struktuuri mõiste inflatsiooni teaduskirjanduses, selle väidetavad seosed stsientismiga ja selle arvatava pärinemise vanast retoorikast, loodusobjektide kirjeldusest, mida ei saa pidada halva varju heitmiseks struktuurajaloo mõtlemisele. Hülgame seejuures korraüks niihästi Droysenilt pärineva ajaloolise proosa traditsioonilise žanriliigenduse kui ka üld-

käibiva didaktilise klassifikatsiooni, mille järgi ajalookirjutus tervikuna jaguneb põhiliselt narratiivseks, pragmaatiliseks ja geneetiliseks. Eeltoodud jaotuses tähistatakse narratiivsuse mõistega ajaloo teadusliku kirjutamise eelastet, lihtsalt sündmuste ümberjutustamist nende ajalises järgnevuses, näiteks histsooriates, annaalides või kroonikates.

Ajaloo teadus algas ajaloolise teadmise kaksikloomuse teadvustamisega, nagu on ka J. Rūsen ise korduvalt oma töödes viidanud, see tähendab kahestumisega *objektiivse* (allikakriitilise külje, lugude faktisisalduse) ja *subjektiivse* (retoorilise külje, lugude esitusvormi) alge vahel, mis aga historismis sellisena ühendati ning ületati ajaloolise *uurimise kontseptsioonis*. Historismi kui teaduspraktika lõpul see ühendus lagunes juba tunnetusteoreetilisel pinnal, siis kujunes akuutseks küsimus, millist orienteerivat funktsiooni peab täitma ajalooline teadmine, hegeliaanliku taustaga ajaloo filosoofid võtsid üles teema "ajalugu ja irratsionaalsus",¹¹ jälle tõusis küsimus ajaloomõtlemise *mõistuslikust potentsiaalst*. Ühte vastusevarianti sellele, nn marksismi dogmaatilist objektivismi, mis just ortodoksses vormis vastandas enast inimlikul subjektiivsusel põhineva ajaloolise kogemuse mõtestamise kriteeriumidele, tunneme kõik omaenda poliitilises lähiminevikust. Nii et ka üht osa vanema põlve ajaloolasi praeguse ajani ahastama panevale subjektivismile *kui postmarksistlikule* (või: institutsionaliseeritud marksistliku historismi kui teadusparadigma järgsele) pluralismile ajalookäsitluses ei saagi näidata ainult kurja nägu. Ahastajad avaldavad kartust, et eelmise paradigma lagunemine tähendab ehk üldse ajaloo teadusliku paradigmat moodustuse kui protsessi lõppu, märkamata, et ajaloo käsitlemine on tunduvalt enam süüvimas elumaailma, elavikulistesse peenstruktuuridesse, milleks neil endil puudub huvi ja ka teoreetiline ettevalmistus. Et orientatsioon elaviku tõlgendamisele on ajaloo teaduse koostisosa, nagu ilmneb Rūseni artiklist, oleks mitte üksnes mõtetu, vaid ka mõõdutundetu seda hukka mõista. Perspektiivitugi, sest sellel oksaharul istub ajalugu teadusena, näiteks (post)modernne mikroajalugu oma *ajaloolise mõistusrakenduse* probleemiga, see tähendab küsimusega, kuidas õnnestuks leida võimalikult adekvaatseid lähenemisteid kultuuriliselt erinevatele ajaloolistele elumaailmadele. Jääb faktiks, et selline "paljude inimeste subjektiivsuse rõhutamine nõuab uut arusaamist ajaloo", vajab arusaama, mis täiendaks tsentristlike ja unilineaarsete ajalooliste vaadete "süsteemilist loogikat" kommunikatiivse ning kogemusseoselise "elumaailma loogikaga" (J. Habermas).¹² Uued teed ajaloo teaduses, nagu

ka neid teid saatvad ajalooliste subjektide teooriad, mille valguses muutub ajaloolise olemise käsitlus nähtavasti mitmekülsemaks, ei ole üleminekul uude, XXI sajandisse alati rahvus- ja eurokeskse suunitlusega. Modernse ajaloo teaduse ja postmodernse ajalookriitika vahel üritab J. Rüsen selles üleminekutsoonis leida integreerivat aspekti historiograafiateoreetilises võtmes. Ajaloo teadus ei lõpe *posthistoire*'i segakujutlusega ajaloolise mõistuse aegumisest. Rüsen seab sellele tänapäeval levinud alternatiivajaloo konstruktile vastu üllatava mõtte, mille järgi ka "historismi minevikus" võib peituda "ajaloo teaduse tulevik".

Jörn Rüseni ja tema õpilaste uuringute tulemusena on üha enam teadvustunud fakt, et XIX sajandi historistliku ajaloomõtte kriitilistel esindajatel, nagu kas või näiteks kultuuriloolasel Jacob Burckhardtil (1818–1897) nn ajalooliste potentside käsitluses, ei välista jutustav esitusvorm õieti mingil juhul struktuurset mõtlemist. Veelgi enam, juba sel modernsuse arengu etapil, mil Rüsenile näidiskuna tegutses Burckhardt, transformeerides klassikalise saksa historismi selle uueks *kultuurikriitiliseks vormiks*, rajasid nad teed postmodernismi.¹³ Postmodernne pluralism ajaloo, hoolimata selle nii- või teistsugusest hindamisest, mille suhtes on siin toodud tõlkeartikli mõnes kohas ülitundlik ka Jörn Rüsen, on kindlasti mõistetav positiivselt vähemasti kahes mõttes: see teeb võimalikuks ajaloolise enesekorrigeerimise ja teadvuseavarduse ehk, teisiti öeldes, kriitika ja arengu, milleks samuti ajalooline mõtestamine on kohustatud. Aga kuhu jääb siis "ajaloo tõde"? Jörn Rüseni vanem kolleeg ja historiograafialoo projekti kaasautor Ernst Schulin (1929) ei soovita eriti seda küsimust ületähtsustada ega isegi pidada meile elutähtsaks. "Nagu juba iidsest ajast, nii eksisteerib veel tänapäevalgi enamik inimesi väärade ajalooliste kujutlustega, peenemalt öeldes, ajaloomüütiliste ettekujutustega iseenda, oma keskkonna, oma kodumaa ning selle maailmatähtsuse kohta. Kui see juba oleks eluohulik, siis ei elaks meid ammu enam."¹⁴ Jörn Rüseni taotlus ja soov on olnud, et professionaalsed ajaloolased ise ei kuuluks moodsas ühiskonnas müüdielvitajate ega ajaloo prohvetite esiritta. Ajaloolase tunnetusrealism, Humboldti "tegelikkusemeele" tähenduses,¹⁵ ja lisagem, Burckhardti "patriotistliku publitsistika" kui teatava "optilise illusiooni" vastase kriitikameele mõttes,¹⁶ on üks teadusliku ajalookäsitluse eristusalus. Rüseni eesmärgiks on selgitada ajaloo teaduse sidet kultuuriideoloogia tüübiga, millest see tunnetusrealism on võrsunud ja ei tohiks olla veel tänaseni ammentatud. Ajaloolane säilitagu oma teaduslikkus meenutustões skeptise kõrval ustavus

kui mitte ajaloolisele valgustusele endale, siis ometigi selle tsiviliseeriva kultuuri *ajaloolistele baasideedele*,¹⁷ mis levimüütide kombel ei vabasta mõtlemisest, vaid annavad tõuke demütologiseerivale mõttetegevusele. On tõsi, et see intellektuaalne tegevus "valgustuse dialektika" jätkuval mõtestamisel, mille hädaohte ja väljavaateid Rüsen kaalub siinses tõlkeartiklis, on meile tänapäeval andnud peale arvukate vastandajaloo teoste ka midagi paremat, sealhulgas *kriitilise hermeneutika* kujul uue filosoofilise kontseptsiooni ajaloomüüdi olemuse kohta. Me võime aga juba selletsamast müüdivaenu sädemestki tunda Rüsenis ära hilishistorismi ajaloomõtte ühe kõige andekama õpilase valgustuslegendi põrmustamise ajastul.

Kui Rüsen Burckhardti vaateid käsitledes jõuab küsimuseni, mida kujutab endast tegelikult "ajalooline" päris sisukas, mitte aga triviaalses mõttes, nagu ajakirjanduses mõne poliitilise sündmuse tähtsust rõhutava nugsõnana vormitäreks, siis on võetud ette asi, mille kohta postmodernse (ajaloo)kultuuri iseteadvus ei saaks öelda, et see talle põrmugi korda ei lähe. Kas ajalooline on meie kaasaegses "ajaloosuhtumises" äraelanu sünonüüm? Ühesõnaga kõik see, mis tavalise ettekujutuse järgi on lõplikult möödas ja pole vahetult nii elutähtis – minevik kui ajalugu ja omaette nekropol. Aga kust meie kaasaegsed, kelle isiklik aeg väheneb niisamuti lõpu suunas, muidu seda teaksid, et nad on sel viisil ajaloo "lahtisidestatud", kui nende ajaloo teadvuses poleks üldse endaidentifikatsiooni meenutusprodukte ja ajamõõtmete seosekujutlust? Või nagu tuleb välja ka ajaloo psühholoogiat hästi tabanud suure identiteedikirjaniku Johannes Bobrowski (1917–1965) romaaniidest, et inimesele on "kadunud" just see, mida ta ei saa "unustada".¹⁸ See on mõeldavate järelduste poolest sügav mõte (ehkki kirjanik räägib oma ajakogemusest, mitte kultuuri üldisest protsessist). Unustamatus annab tööd inimlikule kujutlusele, hoides meile ajas kadunud meenutuse piltides veel olevikus lähedal, kuid seda kunagist praegusega ühendava *assotsiatsiooni kaudu* mõtleme samal ajal juba sellele, mis saab edasi, mineviku kuju on nõnda meis endis andnud maad tuleviku aimusele seeläbi, et ajakulus kadunu kohale pole meil enam – erinevalt näiteks ruumis asuvast kohast – reaalselt kunagi enam võimalik tagasi pöörduda (Bobrowski väljendab seda nii: "Kõik on kadunud. Siin me oleme. Kus see on?"). Nüüd on ehk mõistetavam selle mõtte tähendus kultuuri protsessis, mille Rüsen leiab Burckhardti loenguist. Ajaloo olemusküsimusega on meil tegemist siis, kui on vaja selgusele jõuda, mis meie jaoks õigupoolest *konstitueerib ajaloo*, teeb selle niisiis just nimelt

meie ajalooks. "Inimmineviku juures on päriselt ajalooline selle olevikusisaldus ja tulevikusisaldus. Olevikuline ei ole aga minevik primaarselt allika-tes, vaid seal, kus ta mingil viisil siseneb tegevuse ja mõtlemise eelvisandesse, milles teostub tulevik kui eriline ajakvaliteet. "Ajalugu" ei tähista midagi möödunud, vaid selle möödunu *seost* praegu-sega, mis avab inimelule tulevikuperspektiivi."¹⁹ Jörn Rüseni siinse tõlgenduse raames võib ilmselt öelda, et teaduslik ajalookirjutus on ka sellesama ajaseose avalik meedium, mis Jacob Burckhardti järgi moodustab kultuuri arengu sisima mõtte. Kuid poleks õiglane vaikida maha veel üks joon, mis peegeldub Burckhardti XX sajandi lõppu ning *seostub* juba Rüseni artikli algul mainitud "hämmastava analoogiaga" meie kaasaegse ja XIX sajandi lõpu kultuurikriitika vahel. See on indiviidil meie enda kultuuris taastekkiv iha saavutada nähtuste võrdleva vaatluse kaudu selline vaimne vabadus "ajaloost", mis võimaldaks ka praegu mõnes suhtes analoogiliselt eelmise sajandi lõpu ajaloomõttelejaga vaadelda minevikku ja olevikku nagu "etendust".²⁰

MÄRKUSED

¹ Vrd *A. Megill*. Jörn Rüsen's Theory of Historiography between Modernism and Rhetoric of Inquiry. – *History and Theory* 33/1 (1994), lk 39–60.

² *J. Rüsen*. "Moderne" und "Postmoderne" als Gesichtspunkte einer Geschichte der modernen Geschichtswissenschaft. – *W. Küttler/J. Rüsen/E. Schulz* (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs*, Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte. Frankfurt a. M. 1993, lk 17–30.

³ Vt *R. Barthes*. Ajalooteaduse diskursus [tlk H. Sahkai]. – *Vikerkaar* 9 (1998), lk 58–68. Rüseni kriitika Barthes'i artiklile, mille eestindus on ülimalt tervitatav, on konstruktiivne, sest ta tunnustab ühtlasi selletaolise lingvistilise analüüsi vajalikkust ajaloo "teadustaotluse eksplikatsiooniks", nagu ka modernse ajalooteaduse eneskriitikaks retoorilise traditsiooni ja teadusomase keelekasutuse suhete küsimuses. Eesti keeles kättesaadavad *A. Gulõga* (vt *Ajaloo esteetika* [tlk M. Kivimäe]. Tallinn, 1980, lk 61–82) arutlused teoreetilise ja esteetilise alge sünteesist ajaloolises üldistuses on samal lainel mõnede J. Rüseni mõtetega, näiteks selle kohta, et (historistliku) ajalookirjutuse esteetiline kvaliteet on (teadusliku) mõistuserakenduse peegeldus. Ajaloolise mõtlemise ratsionaliseerumine eemaldab teaduse retoorikast, ajaloo retoorilise konstruktsiooni vahetab välja sündmuste "reaalse ajaseose" allikahermeneutiline uurimistulemus esteetilises vormistuses.

⁴ Selle pseudoromantilise eksikujutluse vastu on rõhutatud mõistuse dialoogilist olemust, elegant-selt astunud välja *A. Schweitzer* (vt *Kultuur ja eetika* [tlk M. Sirkel]. Tallinn, 1984, lk 47 jj.), kes ühendab endas elufilosoofia mõjud valgustustraditsiooni järgimisega: "Ta (mõistus) pole kuiv aru, mis ei lase tärgata meie hingeelu mitmekesistel liigatustel, vaid kõigi meie vaimu funktsioonide kehastus nende elavas koostoimes." Vrd ka klassikalist artiklit: *M. Horkheimer*. Zum Begriff der Vernunft. – *Ders.*, *Gesammelte Schriften*, Bd. 7: Vorträge und Aufzeichnungen 1949–1973. Frankfurt a. M. 1985, lk 22–35, mis samuti kritiseerib mõistuse üle otsustamist tema "isoleeritud loomuse" ettekujutuse alusel.

⁵ Vt ka: *H. Schnädelbach*. Über Rationalität und Begründung. – *Ders.*, *Zur Rehabilitierung des animal rationale*. Vorträge und Abhandlungen 2. Frankfurt a. M. 1992, lk 61–78.

- 6 J. Rüsen. Historisches Erzählen zwischen Kunst und Wissenschaft. Zwei Bemerkungen zur Geschichtsschreibung und ein Blick auf Ranke. – *Ders.*, Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur. Frankfurt a. M. 1993, lk 114–135; vrd ka: R. Vierhaus, Leopold von Ranke. Geschichtsschreibung zwischen Wissenschaft und Kunst. – *Historische Zeitschrift* 244 (1987), lk 285–298; W. Hardtwig, Geschichte als Wissenschaft oder Kunst. – *Ders.*, Geschichtskultur und Wissenschaft. München, 1990, lk 92–102.
- 7 J. Rüsen. Narrativität und Modernität in der Geschichtswissenschaft. – P. Rossi (Hrsg.), Theorie der modernen Geschichtsschreibung. Frankfurt a. M. 1987, lk 230–237.
- 8 Vt W. J. Mommsen. Max Weber und die moderne Geschichtswissenschaft. Saarbrücken, 1989.
- 9 Vrd R. Chartier. Zeit der Zweifel. Zum Verständnis gegenwärtiger Geschichtsschreibung. *Chr. Conrad/M. Kessel* (Hrsg.), Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion. Stuttgart, 1994, lk 83–97.
- 10 J. Rüsen. Historisches Erzählen zwischen Kunst und Wissenschaft (nagu märk 6), lk 116. Nõukogudeaegses ajalookirjanduses käsitati "struktuuri" vahel kerge vulgaarsotsioloogilise kallakuga, kui teatavat sotsiaalsete elementide püsikooslust rahva, riigi või klassi näol. See võimaldas tollase ühiskonnakontseptsiooni järgi anda poliitiliste ajaloolaste kaasabil mõtte ideoloogiliste ülimusstruktuuride ajalugu kujundavale voluntaristlikule rollile, seda n-ö üle inimeste elude ja peade. Just sel põhjusel tundub, et meie lähiajaloo *struktuurajaloolise ajalookirjutuse* üks ülesanne on metoodilise ratsionaalsusega käsitleda nüüd sedasama, nõukogude historiograafiast tagasipeegelduvat ajastupetsiifilist "ajaloo ideoloogiat" ka kui struktuuriüksust eeltsiteeritud, rüsenlikus tähenduses.
- 11 Vt näiteks: Th. L. Haering. Hauptprobleme der Geschichtsphilosophie. Karlsruhe, 1925. See teos kuulub ajajärku, mil sai populaarseks Th. Lessingi "Ajalugu kui mõtteandmine mõttetule ehk Ajaloo süüd müüdist" (1927 ilmus juba 4. trükk H. Drieschi soliidse sarjas "Metafüüsika ja maailmavaade"). Oma artiklis Lessingile viidates peab Rüsen selle 1920. aastate menuraamatu, ka Schopenhaueri ja Nietzsche mõtetest kantud elufilosoofilise ajaloo filosoofia ühe tähtseose järjekordset uustrukki 1980. aastail küll täie õigusega nn uue irratsionalismi sümptomiks.
- 12 G. G. Iggers. Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1996, lk 75.
- 13 J. Rüsen. Jacob Burckhardt: Political Standpoint and historical Insight on the Border of Post-Modernism. – *History and Theory* 24/3 (1985), lk 246.
- 14 E. Schulin. Geschichtswissenschaft in unserem Jahrhundert. Probleme und Umriss einer Geschichte der Historie. – *Historische Zeitschrift* 245 (1987), lk 29.
- 15 A. Koort oma artiklis "Ajaloolisteadvusest" (vt Inimese meetod [koost H. Runnel]. Tartu, 1996, lk 310–320), mis on kokkuvõtte tema 1929. aastal Akadeemilises Ajaloo-Seltsis peetud ettekandest, viitab ilmselt esimesena ning pikaks ajaks viimasena eestikeelses kirjanduses sellele Humboldti olulisele mõttele "ajaloo vabastava mõju" aspektist. See, et Koort mõistab historismi ühekülgset, individualiseeriva historismimudeli vaimus, ja satub Nietzschest eksitatusena valejälgedele historismi mõisteloos, ei puutu siinkohal asjasse.
- 16 Vt J. Burckhardt. Weltgeschichtliche Betrachtungen, hrsg. von R. Marx. Stuttgart, 1978, lk 12 jj.
- 17 Vrd N. Hinske. Tragende Grundideen der deutschen Aufklärung. Versuch einer Typologie. – Ostsee-Akademie (Hrsg.), Kant und der Frieden in Europa. Ansätze zur geistigen Grundlegung künftiger Ost-West-Beziehungen. Baden-Baden, 1992, lk 47–68.
- 18 J. Bobrowski. Levini veski. Leedu klaverid [tlk O. Kuningas ja A. Tungal]. Tallinn, 1973, lk 274.
- 19 J. Rüsen. Der ästhetische Glanz der historischen Erinnerung – Jacob Burckhardt. – *Ders.*, Konfigurationen des Historismus (nagu märk 6), lk 302.
- 20 Vrd I. Siebert. Jacob Burckhardt. Studien zur Kunst- und Kulturgeschichtsschreibung. Basel, 1991, lk 122.